

Mühazirə №12

Mövzu: Feilin dəyişmə – təsrif sistemi: feilin şəkilləri. Feilin şəxs kateqoriyası

Plan:

12.1. Feilin lazım şəkli;

12.2. Feilin arzu şəkli;

12.3. Feilin şərt şəkli;

12.4. Feilin şəxs kateqoriyası.

12.1. Feilin lazım şəkli

Feilin lazım şəkli *hərəkətin lazım olduğunu* göstərir. Bu şəkil xüsusi şəkilçi – *-ası, -əsi* vasitəsi ilə əmələ gəlir və icrası lazım olan işi göstərir. Lazım şəkli də quruluşca ya sadə, ya da mürəkkəb olur. Lazım şəklinin sadəsi müxtəlif növ feillərə şəkli əlamət və şəxs şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Burada zaman şəkilçisi iştirak etmir, işin icrası yalnız gələcək zamana aid olur: *oxuyasıyam, görəsisən, yazasıyıq, biləsisiniz* və s.

Lazım şəklinin mürəkkəbinin də məzmununda *hekayə, rəvayət* və *şərt* anlayışı vardır ki, bu da *idi, imiş, isə* ədatlarının məzmunundan irəli gəlir. *İdi* ədatı *hekayə, imiş rəvayət, isə şərt* məzmunu bildirir.

Deyəsi idim, deyəsi idin, deyəsi idik, deyəsi idiniz, deyəsi idilər kimi feillər lazım şəklinin quruluşca mürəkkəbi, məzmunca hekayəsidir.

Çıxası imişəm, çıxası imişsən, çıxası imiş, çıxası imişik, çıxası imişsiniz kimi feillər lazım şəklinin quruluşca mürəkkəbi, məzmunca rəvayətidir.

Baxasıyamsa, baxasısansa, baxasıdırsa, baxasıyıqsa, baxasısınızsa kimi feillər vacib şəklinin quruluşca mürəkkəbi, məzmunca şərtidir.

Feilin lazım şəklinin inkarını yaratmaq üçün daha çox *deyil* sözündən istifadə olunur: *yazasıyam – yazası deyiləm, yazasısan – yazası deyilsən* və s.

12.2. Feilin arzu şəkli

Feilin arzu şəkli *işin icrasında gərəklik, arzu məzmunu* bildirir.

Arzu şəkli *-a, -ə* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir.

Bu şəkil də sadə və mürəkkəb olmaqla iki qismə ayrılır; sadə arzu şəkli: feil kökü, şəkil əlaməti və şəxs sonluğundan ibarət olur. Arzu şəklinin sadəsində zaman şəkilçisi iştirak

etmir,məzmununda yalnız gələcək zaman anlayışı olur:*gərək yazam,gərək yazasan,gərək yaza,kaş qəbul olaq,kaş qəbul olunasınız,kaş qəbul olunalar* və s.

Arzu şəklinin mürəkkəbi *idi* və *imiş* ədatlarının iştirakı ilə düzəlir və feilin zamanı həmin ədatın məzmununa əsasən dəyişilir,gələcək zaman məfhumu əvəzinə,keçmiş zaman məfhumu meydana çıxır.Mürəkkəb arzu şəkli feil,şəkil əlaməti,*idi* və ya *imiş* və şəxs sonluğundan ibarət olur.Digər şəkillərdə olduğu kimi burada da *idi* ədatı ilə işlənənlər formaca mürəkkəb,məzmunca arzu şəklinin hekayəsi olur:*gərək yaza idim,gərək yaza idin,gərək yaza idik* və s.

İmiş ədatı ilə işlənənlər isə formaca mürəkkəb,məzmunca arzu şəklinin rəvayət olur: *gərək yaza imişəm,gərək yaza imişsən,gərək yaza imiş* və s.

Modallıq çaları yaradan *isə* ədatını feilin arzu şəklinə artırmaq olmur,bu,məntiqcə mümkün deyil.

Feilin arzu şəklinin inkarı *-ma,-mə* şəkilçisi ilə düzəlir:*gərək deməyəm,gərək deməyəsən,gərək deməyə,gərək deməyək* və s.

12.3.Feilin şərt şəkli

Feilin şərt şəkli *işin icra olunub-olunmamasını müəyyən şərtlə başlayı olduğunu* bildirir.

Feilin şərt şəkli *-sa,-sə* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir.

Şərt şəkli də sadə və mürəkkəb olur.Sadə şərt şəkli feil,şəkil əlaməti və şəxs şəkilçisindən ibarət olur,məzmunca gələcək zamanı ifadə edir:*yazsam,gəlsən,gəlsə,görsək,bilsəniz* və s.

Şərt şəklinin mürəkkəbi *idi,imiş* ədatları vasitəsilə əmələ gəlir:*yazsa idim,yazsa idin,yazsa idi,yazsa idik,yazsa idiniz.yazsa idilər* və s.

Şərt şəklinin də hekayəsi,rəvayəti olur;*idi* ədatı hekayə,*imiş* ədatı isə rəvayət məzmunu yaradır:*yazsa idim,gəlsə idin,bilsə idi,yazsa idik;yazsa imişəm,bilsə imişsən,görsə imiş* və s.

-sa,-sə şəkilçisi iştirak edən və *idi,imiş* ədatları iştirak etməyən feillər quruluşca şərt şəklinin sadəsi,zaman məfhumu baxımından gələcək zamanda,*-sa,-sə* şəkilçisindən sonra *idi* ədatı qəbul edənlər şərt şəklinin hekayəsi,*imiş* qəbul edənlər isə rəvayəti,quruluşca mürəkkəbi;zaman baxımından keçmiş zaman məzmununda olur.

Feilin şərt şəkli o biri şəkillərdən fərqli olaraq yalnız tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənir və cümlənin asılı xəbəri olur.

Feilin şərt şəklinin inkarı –ma,-mə şəkilçisi ilə ifadə olunur:*əgər yazmasam,deməsən, oxumasa* və s.

12.4.Feilin şəxs kateqoriyası

İş və hərəkətin icrası hər üç şəxsin təkini və cəmini əhatə edir,dildə sistem təşkil edərək şəxs kateqoriyasının yaranmasına səbəb olur.İşin hansı şəxsə aid lduğu morfoloji yolla,yəni xüsusi şəkilçilər vasitəsilə müəyyənləşir.Həmin şəkilçilərə *şəxs şəkilçiləri* və ya *səxs sonluğu* deyilir.

Ayrı-ayrı şəxslər üzrə şəxs şəkilçiləri aşağıdakılardan ibarətdir:

I şəxsin təkində :-am,-əm,-m;-im,-im,-um,-üm.Bunlar aşağıdakı hallarda işlənir:

Əmr şəklində;məs.:*alım,gəlim,durum,baxım* və s.

Şühudi keçmişdə,arzu və şərt şəkillərində ,*idi* zaman ədatlarından sonra;məs.:*aldım, gəldim;alam,gəlm;alsam,gəlsəm;alırdım,gəlirdim* və s.

Nəqli keçmiş,indiki,qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda,vacib,lazım şəkillərində və imiş zaman ədatından sonra;məs.:*yazmışam,gəlmişəm;yazıram,gəlirəm;yazacağam, gələcəyəm; yazaram, gələrəm; yazmalıyam, gəlməliyəm;yazasıyam,gələsiyəm;yazırmışam, gəlirmişəm* və s.

I şəxsin cəmində:-aq,-ək,-q,-k;-ıq,-ik,-uq,-ük.Bu şəkilçilər aşağıdakı hallarda işlənir:

Əmr şəklində:*alaq,gələk* və s.

Şühudi keçmişdə,arzu və şərt şəkillərində,*idi* zaman ədatından sonra:məs.:*yazdıq, gəldik;yazaq,gələk;yazsaq,gəlsək;yazsa idik,gəlsə idik* və s.

Nəqli keçmiş,indiki,qədi və qeyri-qəti gələcək zamanlarda,vacib,lazım şəkillərində və imiş zaman ədatından sonra;məs.:*almışıq,gəlmişik;alırıq,gəlirik;alacağıq,gələcəyik;alarıq, gələrək;almalıyıq,gəlməliyik;alasıyıq,gələsiyik;alırmışıq,gəlirmişik* və s.

II şəxsin təkində:-n; -san, -sən.Bunlar aşağıdakı hallarda işlənir:

Əmr şəkli 2-ci şəxs təkini şəkilçisi yoxdur:*al,gəl,oxu* və s.

Şühudi keçmişdə,şərt şəklində,*idi* zaman ədatından sonra:*aldın,gəldin;alsan,gəlsən; alırdın, gəlirdin* və s.

Nəqli keçmiş,indiki,qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda,vacib,arzu,lazım şəkillərində və imiş zaman ədatından sonra -san,-sən şəkilçisi işlədilir:*almışam,gəlmişəm; alıbsan,gəlibsən;alırsan,gəlirsən;alacaqsan,gələcəksən;alarsan,gələrsən;almalısan.gəlməlisən;alasan,gələsən;alasısan,gələsisən;alarmışsan,gələrmışsən* və s.

II şəxsin cəmində: -ın, -in, -un, -ün; -nız, -niz, -nuz, -nüz; -sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz. Bunlar aşağıdakı hallarda işlənir:

Əmr şəklinin ikinci şəxsin cəmində işlənir: *alın, gəlin* və s.

Şühudi keçmişdə, şərt şəklində, *idi* zaman ədatından sonra *-nız, -niz, -nuz, -nüz*; məs.: *aldınız, gəldiniz; alsanız, gəlsəniz; alırdınız, gəlirdiniz* və s.

Nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda, vacib, arzu, lazım şəkillərində, *idi* zaman ədatından sonra *-sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz* şəkilçisi işlənir: *yazmışsınız, gəlmişsiniz; yazıbsınız, gəlibsiniz; yazırsınız, gəlirsiniz; yazacaqsınız, gələcəksiniz; yazarsınız, gələrsiniz; yazmalısınız, gəlməlisiniz;*

III şəxsin təkində: -sın, -sın, -sun, -sün; -dır, -dir, -dur, -dür. Bunlar aşağıdakı hallarda işlənir:

Əmr şəkli 3-cü şəxsin təkində: *-sın, -sın, -sun, -sün: alsın, gəlsin* və s.

Nəqli keçmişdə, qəti gələcəkdə, vacib, lazım şəkillərində *-dır, -dir, -dur, -dür: yazmışdır, gəlmişdir; yazıbdır, gəlibdir; yazacaqdır, gələcəkdir; yazmalıdır, gəlməlidir; yazasıdır, gələsidir* və s.

III şəxsin cəmində -lar, -lər; -sınlar, -sınlar, -sunlar, -sünlər, -dırlar, -dırlar. Bu şəkilçilər aşağıdakı hallarda işlənir:

Əmr şəklinin 3-cü şəxs cəmində *-sınlar, -sınlar, -sunlar, -sünlər*; məs.: *yazsınlar, gəlsinlər* və s.

Şühudi və nəqli keçmişdə, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda, arzu və şərt şəkillərində, *idi* və *imiş* zaman ədatlarından sonra *-lar, -lər* şəkilçisi işlənir; məs.: *yazdılar, gəldilər; yazmışlar, gəlmişlər; yazıblar, gəliblər; yazırlar, gəlirlər; yazaqlar, gələcəklər; yazarlar, gələrlər; yazalar, gələlər; yazsalar, gəlsələr; yazmalı idilər, gəlməli idilər; yazmalı imişlər, gəlməli imişlər* və s.

Vacib və lazım şəkillərində *-dırlar, -dırlar: yazmalıdırlar, gəlməlidirlər; yazasındırlar, gələsidirlər* və s.

Şəxs kateqoriyası dildə fikir bitkinliyi və predikativlik yaratmaq, hər an subyekt ehtiyacı olmadan fikri yığcam, qısa və intensiv ifadə etmək baxımından öox mühüm rola malikdir və bütüntəsnif sisteminin əsasında durur.

Ədəbiyyat

1.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Morfologiya.Bakı,2014

2.M.Hüseynzadə.Müasir Azərbaycan dili. (Morfologiya).III hissə.Bakı,2007

3.Y.Seyidov.Seçilmiş əsərləri.IX cild.Bakı,2010